

Μολονότι ή φιλελεύθερη κριτική τῆς δημοκρατίας ήδη ἀπό τόν 19ο αἰ. δηλοποίησε χωρίς περιθώρια γιά παρανοήσεις τά ἐπίμαχα ζητήματα καί ἔδειξε, μέ σχεδόν ἵδεοτυπή καθαρότητα, τήν ἀντίθεση περιεχομένου ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές πολιτικές κατευθύνσεις, ἐν τούτοις ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία φιλελεύθερων κοινῶν τόπων κέρδιζε συνεχῶς ἔδαφος.¹ Η μετάβαση ἀπό τόν κλασσικό ἀστικό φιλελευθερισμό στή μοντέρνα μαζική δημοκρατία ἔχει ἐρευνηθεῖ καί εἶναι γνωστή στίς ἀδρές της γραμμές, ὡστόσο ἔδω πρέπει νά ὑπεισέλθουμε σύντομα σέ μερικά σημεῖα πού συχνά προκαλοῦν ἐννοιολογική ἢ ιστορική σύγχυση. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά διακρίνουμε ἀνάμεσα στίς διαφορετικές ἀπό χώρα σέ χώρα πολιτικές αἵτιες, μέ τή στενότερη ἔνοια τοῦ ὄρου, καί στούς γενικούς, μακροπρόθεσμούς κοινωνικούς λόγους πού ἀνοιξαν τόν δρόμο γιά τή μεθερμηνεία τοῦ κλασσικοῦ φιλελευθερισμοῦ. Οἱ πρῶτες μποροῦν νά συνοψισθοῦν ὡς ἔξης: Στόν τομέα τῆς ἔξωτερων πολιτικῆς ὁ φιλελευθερισμός ἥταν ὑποχρεωμένος, σέ διαφορετικό βαθμό κάθε φορά, νά στηριχθεῖ σέ συμμαχίες μέ συντηρητικές ἢ δημοκρατικές δυνάμεις, οἱ ὅποιες ἐκπροσωποῦσαν τήν ἔθνική ἰδέα μέ τόν τρόπο τους καί σέ συνάφεια μέ τούς δικούς τους σκοπούς στόν τομέα τῆς ἔσωτερων πολιτικῆς· ἡ ἀνάγρη καθιέρωσης τῆς γενικῆς στρατιωτικῆς θητείας συνιστοῦσε ἀπτό τεκμήριο τοῦ πόσο ἀναπόδραστη ἥταν ἡ εἰσαγωγή δημοκρατικῶν στοιχείων στή ζωή τῶν μοντέρνων κρατῶν, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ὑπόλοιπη πολιτική καί κοινωνική τους ὑφή. Στόν τομέα τῆς ἔσωτερων πολιτικῆς, πάλι, ὁ φιλελευθερισμός ἔπρεπε νά λάβει τά μέτρα του ὡστε νά μή σπρώξει τά κατώτερα στρώματα, καί πρό παντός τήν ἀντικαπιταλιστική ἔργατιά, στήν ἀγκαλιά τῶν συντηρητικῶν, οἱ ὅποιοι, παρά τήν ἀπέχθειά τους πρός τούς πληβείους, κατά καιρούς πρόβαλλον τήν ἰδέα τοῦ γενικοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος καί τῆς κοινωνικῆς νομοθεσίας, ἴδιαίτερα γιά νά ζημιώσουν τούς φιλελευθερους βιομηχάνους καί νά προστατεύσουν τά συμφέροντα τῆς μεγάλης γαιοκτησίας· κάτω ἀπό τήν πίεση αὐτή, μιά πτέρυγα τοῦ φιλελευθερισμοῦ διαμόρφωσε τήν πεποίθηση ὅτι μακροπρόθεσμα θά ἥταν ἐπωφελές νά προσελκυσθεῖ μέ ὄρισμένες παραχωρήσεις ἢ ἔργατιά στή φιλελεύθερη παράταξη καί ἀντίστοιχα νά ἐρμηνευθεῖ καί νά παρουσιασθεῖ ἡ ὑπόθεση τοῦ φιλελευθερισμοῦ στό σύνολό της. Τέλος, σέ χῶρες ὅπου γιά ἴδιαίτερους λόγους ἡ φιλελεύθερη ἰδέα ἔξ ἀρχῆς εἶχε πάρει ἔντονο νομικό χαρακτήρα καί τόνιζε μοτίβα ὅπως ἡ κυριαρχία τοῦ νόμου καί τά ὀνθρώπινα δικαιώματα, ἡ κοινωνική καί δημοκρατική

μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ προχώρησε εύκολότερα ἀπ' ὅ,τι σέ ἄλλες, ὅπου ὁ φιλελευθερισμός ἀρχικά καὶ πρωταρχικά συνδέθηκε μέ τίς ἀρχές τοῦ laissez-faire.

’Από τούς γενικούς καὶ μακροπρόθεσμους καινωνικούς λόγους πού ἐπιβοήθησαν τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, τρεῖς ἀξίζουν νά προσεχθοῦν ἴδιαίτερα. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά ἀναλογισθοῦμε τίς συνέπειες τῆς ἔκμηχάνισης τῆς ζωῆς καὶ τῆς συναφοῦς διάδοσης τῆς μαζικῆς κατανάλωσης, οἱ ὅποιες ἐμφανίσθηκαν μέ μεγάλη ὄρμή γύρω ατό 1900. Τώρα ἡ μηχανή διεισδύει, σέ βαθμό ἕγνωστο καὶ ἀδιανόητο πρὸν, στήν καθημερινή ζωή τῶν ἀπλῶν ἐργαζόμενων ἀνθρώπων, τόσο μέ τή μορφή τοῦ μεταφορικοῦ μέσου ὅσο καὶ μέ τή μορφή τῆς οἰκονομῆς συσκευῆς· ἔτοι παύει ν' ἀποτελεῖ σέ πρώτη γραμμή ἐργαλεῖο ἐργασίας καὶ γίνεται αὐτονόητο μέρος τοῦ βίου ἐν γένει. Ταυτόχρονα ἀντικαθίστανται σέ μεγάλη ἔκταση τά παραδοσιακά, χειροτεχνικῶς κατασκευασμένα ἀντικείμενα χρήσης ἀπό βιομηχανικά μαζικά προϊόντα. Οἱ διαδικασίες τοῦτες, οἱ ὅποιες ἐνέπνευσαν στήν ἔχθρινή πρός τήν ἀστική τάξη καλλιτεχνική πρωτοπορία τούς ὕμνους πρός τό ψυχρό πνεῦμα τῆς μηχανῆς καὶ συνέβαλαν στήν ὑπονόμευση τῆς ἀστικῆς σύνθεσης μεταξύ κλασσικῆς καὶ τεχνικῆς παιδείας, φάνηκαν ν' ἀποδεικνύουν χειροπιαστά ὅτι ἡ συνεχής βελτίωση τῆς ζωῆς τῶν μαζῶν πάνω σέ στέρεη βάση στό ἔξης βρισκόταν στό πλαίσιο τοῦ δυνατοῦ. Οἱ σοσιαλιστές εἶχαν ἥδη πρωτύτερα θεωρήσει τήν ἀνάπτυξη τῶν παραγωγικῶν δυνάμεων ὡς ἐγγύηση γιά τήν ὑπέρβαση τοῦ καπιταλισμοῦ· φιλελεύθεροι μέ «οικινωνικές» τάσεις, οἱ ὅποιοι ἐπιδίωκαν τήν κατά τή γνώμη τους ἀπαραίτητη προσαρμογή τοῦ δόγματός τους στίς νέες συνθῆκες, δέν ἥθελαν βέβαια νά προχωρήσουν ὡς ἔκει, ὅμως ἀπό τήν ἄλλη διαπίστωναν ὅτι μέ βάση τίς νέες δυνατότητες τῆς τεχνικῆς καὶ τῆς βιομηχανίας μποροῦσε νά δοθεῖ στά ἥθικά τους αἰτήματα ἀπτό περιεχόμενο καὶ ἔτοι νά παραμερισθεῖ ὅχι βέβαια ὁ καπιταλισμός καθ' αὐτόν, πάντως ὅμως ἡ πιό ἀπόνθρωπη ὅψη τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ. ’Αλλά μέ τήν ἀνοικάλυψη τῆς ἀξιοπρέπειας κάθε ἀτόμου συμβάδισε καὶ ἡ ἀνοικάλυψη τῶν κατώτερων στρωμάτων ὡς δυνητικῶν καταναλωτῶν. Οἱ νέες παραγωγικές δυνατότητες ἀποτιοῦσαν νέες δυνατότητες πώλησης, καὶ ὁ διαγραφόμενος κίνδυνος σοβαρῶν κρίσεων ὑπερπαραγωγῆς μποροῦσε νά προληφθεῖ μονάχα μέ μιόν ούσιαστικά διαφορετική ἀξιολόγηση τοῦ ἐργάτη μέσα στή συνολική οἰκονομική διαδικασία. Καθώς ὁ ἐργάτης ἔγινε κατανα-

λωτής, ἀπέκτησε αὐτοτέλεια καί ἐλευθερία ἀποφάσεων, τίς ὅποιες ποτέ δέν εἶχε ώς παραγωγός. Γίνεται κάποιος πού πρέπει νά κερδηθεῖ καί νά πεισθεῖ, δηλαδή γίνεται πρόσωπο ὅχι μέ τήν ἀφηρημένη ἡθική, ὅλλα μέ μά πολύ συγχεκριμένη ἔνοια. Δέν εἶναι οὔτε σύμπτωση οὔτε καί κατασκευή τῆς χυδαίας κοινωνιολογίας τό δτι ἡ ἡθικά ἐμπνευσμένη δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ κέρδισε ἔδαφος παράληλα μέ τίς τεχνικές καί οἰκονομικές ἔξελίξεις, οί ὅποιες κατέστησαν τόν ἔργατη καὶ τόν «οικοσμόντο» γενικά τουλάχιστον δυνητικό καταναλωτή.

Δεύτερον, τώρα ἔπειτε ὁ ἔργατης νά ληφθεῖ ὑπ' ὄψιν ὅχι μόνον ώς καταναλωτής ψλικῶν ἀγαθῶν, ὅλλα καί ώς πολιτικός καταναλωτής. Ἡ ἐποχή τῆς διείσδυσης τῆς βιομηχανίας στήν καθημερινή ζωή τῶν μαζῶν ἥταν συνάμα ἡ ἐποχή τῆς διαμόρφωσης πολιτικῶν μαζικῶν ὄργανώσεων, ἡ ὅποια ἀρχικά ἐπιχειρήθηκε ἀπό τούς σοσιαλιστές καί κάτω ἀπ' τήν ἐπίδραση τοῦ παραδείγματός τους ἔγινε κύριο ὅργανο τῆς πολιτικῆς δραστηριότητας μέσα στήν ἐκδημοκρατιζόμενη μαζική κοινωνία. Γιά τά φιλελεύθερα κόμματα τούτη ἡ διαδικασία τῆς μαζικοποίησης σήμαινε δύο πράγματα. Στόν βαθμό πού ἡ πίεση τῶν σοσιαλιστῶν ἡ τακτικοί ἐλιγμοί ὅλων κομμάτων εἶχαν ώς συνέπεια τή διεύρυνση τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος, ἥσαν ὑποχρεωμένα, τουλάχιστον γιά ἐκλογικούς σκοπούς, νά χρησιμοποιήσουν συνθήματα ὑπέρ τοῦ κοινωνικοῦ κράτους καί τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Μέσα σ' αὐτές τίς συνθήκες ἀποκτοῦσε τακτική ἀξία καί ἀπτό πολιτικό βάρος ἡ θέση ὅσων ἔπαιρναν στά σοβαρά καί ἀσκοῦσαν συστηματικά τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ, γιατί φαινόταν νά ρίχνει τήν ἀναγκαία τώρα πιά, ὃν καί ὅχι πάντοτε ἀρεστή στούς ἀστούς, γέφυρα πρός τά στρώματα τῶν νέων ἐκλογέων. Ἡ μετατροπή τῶν κομμάτων σέ μαζικές ὄργανώσεις εἶχε συνάμα ώς ἀποτέλεσμα τή μείωση τοῦ εἰδικοῦ βάρους τῶν ἀνώτερων ἀστικῶν στοιχείων μέσα στά φιλελεύθερα κόμματα. Βέβαια, τά κόμματα αὐτά διατήρησαν γιά πολύν καιρό ὀλόμα τά γνωρίσματα τοῦ λίγο-πολύ χαλαροῦ συνδέσμου προυχόντων· ὅμως τίς βαθμίδες τῆς ἱεραρχικῆς μαζικῆς ὄργανωσης μποροῦσαν νά τίς ἀνέβουν πολύ εύκολότερα μέλη μικροαστικῆς ἡ καί προλεταριακῆς καταγωγῆς, στά ὅποια ἡ ἀπήχηση στούς ἐκλογεῖς καί ἡ προσωπική τους πολιτική σταδιοδρομία συχνά φαινόταν σημαντικότερη ἀπό τήν κάποτε ἐπώδυνη ὑπεράσπιση τοῦ οἰκονομικοῦ φιλελευθερισμοῦ ἡ τοῦ ἐκάστοτε συμφέροντος τῆς μιᾶς ἡ τῆς ὅλης ἀστικῆς ὄμάδας. Ἡ

αύξηση τῆς ἴσχυος τῶν ἐπαγγελματικῶν ὄργανώσεων μέσα στή μαζική κοινωνία συνέβαλε κι αὐτή, παράλληλα μέ τήν ὄργανωτική ἀναδιάρθρωση τῶν κομμάτων, στή διάδοση μιᾶς εἰκόνας γιά τήν πολιτική πολύ διαφορετικῆς ἀπό τήν προγενέστερη ἀστική καί ἀνταποκρινόμενης χονδρικά στίς πραγματικότητες τῆς διαδικασίας τοῦ ἔκδημοκρατισμοῦ.

‘Η αὔξουσα πολυπλοκότητα καί γραφειοκρατικοποίηση τῆς οἰκονομίας, ἡ ὅποία προχώρησε παράλληλα μέ τή μετατροπή τῆς πολιτικῆς σέ ὅλο καί πιό τεχνική ἡ γραφειοκρατική ἀσχολία, ἥταν ὁ τρίτος μεγάλος παράγοντας πού εύνόησε τή δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ. Καί στήν περίπτωση αὐτήν, ἡ μετατόπιση στό ἐπίπεδο τῆς θεωρίας συναρτιόταν μέ μιάν ἔξασθένιση τῆς κοινωνικῆς θέσης τῆς ἀστικῆς τάξης. “Οπως ὁ ἀστός παλαιοῦ τύπου λίγο-πολύ ξεθώριαζε ἡ χανόταν μέσα στό μαζικό κόμμα, ἔτσι καί δέν μποροῦσε νά ὑπερασπίσει ἡ νά βελτιώσει τή θέση του μέσα στήν οἰκονομία ἀπό τή στιγμή πού ἡ οἰκογενειακή ἐπιχείρηση ὑποκαταστάθηκε ἀπό ἀνώνυμες ἑταρεῖες, ἐνώσεις ἐπιχειρήσεων ἡ τράπεζες, ἡ λειτουργία τῶν ὅποίων ἔξαρτιόταν ἀπό ἕνα αὐτοτελές καί μόνιμο στρῶμα εἰδικῶν, τεχνικῶν καί διοικητικῶν. ’Αχόμα καί ὅταν ἡ ἰδιοκτησία δέν ἔχανε (έντελῶς) τόν προσωπικό της χαρακτήρα, πάντως ἀναφύόταν μιά δυσαρμονία ἀνάμεσα στήν κατοχή ἰδιοκτησίας καί στήν πραγματική τῆς λειτουργία μέσα στήν οἰκονομική διαδικασία, ἡ ὅποία ἀπό πολλές ἀπόψεις γινόταν αἰσθητή ὡς παρασιτισμός. ’Η συνεπούμενη ἀνατίμηση τῆς λειτουργίας ἡ τῆς ἐπαγγελματικῆς ἐπάρκειας δυνάμωσε τίς δημοκρατικές καί ἔξιστωτικές τάσεις καθώς καί τή ροπή πρός ἔναν φιλελευθερισμό πού δέν θά ὑπηρετοῦσε ἡ δέν θά ὑπηρετοῦσε ἀποκλειστικά τά συμφέροντα τῆς ἀστικῆς τάξης. ’Η ἐπικράτηση τῆς γραφειοκρατικῆς ὄργανωσης στό ἐπίπεδο τῆς μεγάλης ἐπιχείρησης καί τῆς οἰκονομίας γενικά σήμαινε ὅτι ὁρισμένες χαρακτηριστικές ἀστικές ἴδιότητες ἡ ἀρετές ἔγιναν περιττές, ὃν ὅχι καί ἐπιβλαβεῖς. Οἱ εἰδικές τεχνικές γνώσεις γίνονται τώρα σημαντικότερες ἀπό τίς γενικές, τό χάσμα ἀνάμεσα σέ ἐργασία ἡ τεχνική καί σέ παιδεία βαθαίνει. Στή νέα φάση τῆς ιστορίας τοῦ καπιταλισμοῦ ἀντιστοιχεῖ μιά νέα φάση τῆς ιστορίας τοῦ ἀστοῦ καί τῆς ἀστικῆς τάξης. ’Ο οἰκονομικά ἐνεργός ἀστός τοῦ 20οῦ αἰ. ἔχει ὅλο καί λιγότερο χρόνο καί σχόλη γιά νά γίνει φορέας τοῦ ἀστικοῦ ἔθους καί ἥθους σ’ ὅλες του τίς ἀπόψεις, περιορίζει τά ἐνδιαφέροντά του γιά νά κρατήσει τόν ἔλεγχο τῆς περίπλοκης

κατάστασης, ἐνῶ ἄλλα μέλη τῆς τάξης του, πού μποροῦν νά 'ναι καί μέλη τῆς οὐκογενείας του, γνοιάζονται γιά τά πνευματικά πράγματα καί μάλιστα βλέπουν περιφρονητικά τά οὐκονομικά ὀλισβερίσια. Καθώς ἀποξενώνονται ἀπό τήν πράξη ἡ καί τήν ἀπεχθάνονται, χάνουν βέβαια, παρ' ὅλες τίς τυχόν καλλιτεχνικές ἡ ὄλλες διανοητικές κλίσεις καί ἐπιδόσεις τους, τά γνωρίσματα τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους — τό ἴδιο ὅπως καί ὁ οὐκονομικά ἐνεργός ἀστός, ὁ ὅποιος ἀπό τήν πλευρά του προσεγγίζει ὅλο καί περισσότερο τόν τύπο τοῦ μηχανικοῦ ἡ τοῦ μάνατζερ, κοντολογῆς ἀπό ἀστός μεταβάλλεται σέ ἀπλό ἐπιχειρηματία. Ἡ ιστορική καί κοινωνιολογική ἀνάλυση δέν πρέπει νά πέσει θύμα τῆς ὀπτιωτῆς ἀπάτης πού γεννιέται ἀπό τή σύγχυση τῆς μοίρας φυσικῶν προσώπων μέ τή μοίρα ιστορικοινωνικῶν τύπων καί κατηγοριῶν. Ἀναμφίβολα, πολλές ἀστικές οὐκογένειες μπόρεσαν νά διατηρήσουν ἐπί ὀλόκληρες γενεές τήν ἀνώτερη κοινωνική καί οὐκονομική τους θέση, ὅμως αύτό τό ἔκαναν ὅχι ὡς φορεῖς τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους καί τῆς ἀστικῆς στάσης ζωῆς ἡ κλίμακας ἀξιῶν, παρά ὀντίθετα μονάχα στόν βαθμό πού μπόρεσαν νά ἀναλάβουν μέ ἐπιτυχία ρόλους καί λειτουργίες ούσιαστικές μέσα στή νέα κατάσταση τῶν πραγμάτων· τό γεγονός, ὅτι ἡδη ἀνῆκαν στό ἀνώτερο στρῶμα, τούς ἔδωσε βέβαια ἐξ ἀρχῆς καλύτερες δυνατότητες νά προσαρμοσθοῦν στίς νέες συνθῆκες χωρίς νά πέσουν ἀπό τό προηγουμένο κοινωνικό τους ἐπίπεδο. Καί ὀντίστροφα: φορεῖς τοῦ ἀστικοῦ ἥθους καί ἔθους ἡ καταστρέφονται μέσα στήν ἐποχή τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ἡ ἐπιβιώνουν ἐκπληρώνοντας τήν ἴδια κοινωνική λειτουργία ὅπως καί ἡ ἀριστοκρατία ἐκ καταγωγῆς μετά τόν κοινωνικό της ξεπεσμό, ἥτοι παρέχουν πρότυπα κοινωνικῆς συμπεριφορᾶς καί καθωσπρεπισμοῦ, τά ὅποια τά μιμοῦνται νεόπλουτοι ὅταν θέλουν νά ξεχωρίσουν ἀπό ὄλλους νεόπλουτους. Τό δυστύχημα τῶν σημερινῶν νεόπλουτων ἔγκειται βέβαια στό ὅτι ἔχουν πολύ λιγότερο χρόνο καί ὑπομονή ἀπ' ὅτι οἱ νεόπλουτοι ὄλλων ἐποχῶν γιά νά ἐσωτερικεύσουν ἐναν τρόπο ζωῆς ἀρχικά ξένο πρός αύτους.

Ἡ δημοκρατική μεθερμηνεία τοῦ φιλελευθερισμοῦ καί ὁ τονισμός τῶν ἥθυκῶν ὑποχρεώσεων κοινωνίας καί κράτους ἀπέναντι στό ἀτομο ὡς ἀτομο συνεπέφεραν, μαζί μέ τήν ἀρση τοῦ χωρισμοῦ μεταξύ δημοσίου καί ἴδιωτικοῦ, καί τήν ἀμβλυνση τῆς κλασσικῆς φιλελεύθερης διάκρισης ἀνάμεσα σέ οὐκονομία καί πολιτική. Ἡ πολιτική, δηλαδή τό κράτος, μποροῦσε τώρα νά ἐπεμβαίνει κατ' ἀρχήν στήν οὐκονομία, καί μάλιστα ὅχι ἀπλῶς γιά νά δρίσει τό νομικό πλαισίο τῆς οὐκονομικῆς

δραστηριότητας ή σέ δεδομένη περίπτωση νά στηρίξει τήν οίκονομία, παρά γιά νά τή θέσει στήν ύπηρεσία τῶν σκοπῶν τοῦ κοινωνικοῦ κράτους. "Ετοι ή πολιτική διευθύνει τήν οίκονομία ἐπικαλούμενη παράγοντες ὅχι καθαρά οίκονομικούς. Προφανῶς ή πολιτική πού ἐπιχειρεῖ μά τέτοια ἀνάμιξη στήν οίκονομία ἔχει χαρακτήρα διαιφορετικό ἀπό τήν πολιτική πού δέν ἥθελε κάτι παρόμοιο. Πρόκειται γιά τήν πολιτική τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, ή ὅποια σέ ἀντίθεση μέ τή φιλελεύθερη δέν ἀρκεῖται στήν κατοχύρωση τῶν ἀστικῶν ἐλευθεριῶν τοῦ πολίτη, ἀλλά προσανατολίζει τή δράση της στήν παραχώρηση καί ἀσκηση τῶν πολιτικῶν ἐλευθεριῶν, καί πρῶτα-πρῶτα τοῦ ἐκλογικοῦ δικαιώματος. Κατά τή φιλελεύθερη ἀντίληψη, τό νόημα τῆς ψῆφου ήταν ή ἔκφραση μᾶς χρίσης γιά τό σαν ή ἔκαστοτε κυβέρνηση ἐνήργησε ὅρθια στό πλαίσιο τῶν προσδιορισμένων κανόνων τοῦ παιγνιδιοῦ χωρίς νά ὑπερβεῖ τά δρια τῶν ἀρμοδιοτήτων της. 'Απεναντίας, κατά τή δημοκρατική ἀντίληψη, ή ψῆφος σημαίνει μάσιν ἀπό πολλές δυνατές καί ἐπιθυμητές μορφές τῆς συμμετοχῆς τῶν μεγάλων μαζῶν στήν πολιτική ζωή καί, ἐπομένως, μάσιν ἐντολή στήν κυβέρνηση νά ἐνεργήσει πρός τήν κατεύθυνση τοῦ ἐκδημοκρατισμοῦ. 'Αντίστοιχα, ὁ φιλελεύθερισμός ἥθελε νά περιορίσει τή νομοθετική δραστηριότητα σέ γενικούς νόμους, οι ὅποιοι θά διέγραφαν σύμφωνα μέ τυπικά κριτήρια τό πεδίο δράσης τῆς κοινωνίας καί θά αφήνονταν τό ύλικό περιεχόμενο τῶν πράξεων στήν κρίση τῶν ἀτόμων, ἐνῶ μέσα στίς συνθήκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας τόν γενικό νόμο τόν ύποκαθιστοῦν μέτρα πού ρυθμίζουν συγκεκριμένες περιπτώσεις. Τοῦτα τά μέτρα ἀποτελοῦν τό ἔργαλεῖο, μέσω τοῦ ὅποίου ή πολιτική ἐπεμβαίνει στήν οίκονομία καί στή ζωή τῆς κοινωνίας γενικά, προκειμένου νά οἰκοδομήσει τό κοινωνικό κράτος καί νά προωθήσει τόν ἐκδημοκρατισμό. Στήν πραγματικότητα, βέβαια, τόσο ύπό φιλελεύθερα καθεστῶτα καί φιλελεύθερες κυβερνήσεις ψηφίσθηκαν νόμοι πού εἶχαν σαφῶς τόν χαρακτήρα μέτρων ὑπέρ αὐτῆς ή τῆς ἄλλης ὅμιδας, ὅσο καί ύπό συνθήκες, ὅπου ή μαζική δημοκρατία προήλαυνε ή εἶχε ήδη ούσιαστικά νωκήσει, ὅρισμένα μέτρα ἔρχονταν σέ ἀντίθεση μέ τόν ἐκδημοκρατισμό, δηλαδή ἀποσκοποῦσαν στήν προστασία τῶν ἀστικῶν καταλοίπων. Τοῦτο ήδη ύποδηλώνει ὅτι εἶναι μονομερεῖς μερικές διαδεδομένες ἀντιλήψεις γιά τίς ἀρμοδιότητες καί τά δρια τοῦ κράτους στή φιλελεύθερη καί στή μαζικοδημοκρατική ἐποχή. Στό σημαντικό αὐτό σημεῖο πρέπει ν' ἀφιερώσουμε τελειώνοντας μερικές παρατηρήσεις.

Συχνά προβάλλεται ό όδιαφόριστος ίσχυρισμός ότι ό φιλελευθερισμός θεωρητικά και πρακτικά προάσπισε τό κράτος-νυκτοφύλακα, ένω ή μαζική δημοκρατία ρέπει πρός τόν κρατισμό και τίς διοικητικές μεθόδους. Στό φῶς τών ιστορικών γεγονότων πρέπει ν' αντιπαρατηρηθεῖ ότι ή δῆθεν ἐγγενής ἔχθρότητα τοῦ φιλελευθερισμοῦ πρός τό κράτος ἀποτελεῖ μύθο πού γεννήθηκε κάτω ἀπ' τήν ἐντύπωση τοῦ διαγραφόμενου κινδύνου χρήσης τῆς κρατικῆς ίσχύος γιά δημοκρατικούς σκοπούς. 'Η ἄνοδος τοῦ μοντέρνου κράτους και ή ἄνοδος τῆς ἀστυκῆς τάξης συμβάδισαν ἐπί αἰῶνες, και ή νώη τῆς ἀστυκῆς τάξης δέν συνεπέφερε κάποιαν ἔξασθενιση αὐτοῦ τοῦ κράτους, ἀλλά ἀντίθετα τήν ἐπέκταση και τήν τελειοποίησή του. 'Η ἐλεύθερη ἐκδίπλωση τῆς κοινωνίας και ίδιαίτερα ό ἐλεύθερος συναγωνισμός στήν οἰκονομία προύποθέτουν ἐνιαίους κανόνες τοῦ παιγνιδιοῦ, δηλαδή μιά γενική νομοθεσία, τήν ὅποια μονάχα τό μοντέρνο κράτος και ή γραφειοκρατία του μποροῦν νά τήν εἰσαγάγουν και νά τήν προστατεύσουν ἀπό παραβιάσεις. 'Η δυσπιστία ή και ή ἔξέγερση τῆς ἀστυκῆς τάξης ἐναντίον τῆς ἀπολυταρχίας δέν πήγαζαν ἀπό κάποια προγραμματική ἀντίθεση πρός τό κράτος —ἄλλωστε ή ἀστική τάξη ἐκτιμοῦσε δεόντως τίς ὀντιφεουδαλικές τάσεις τοῦ ἀπολυταρχικοῦ κράτους—, ἀλλά ἀφ' ἐνός ἀπό τήν αἱσθηση, ότι τώρα πιά εἶναι και ή ἴδια ὥριψη και ἀρκετά ίσχυρή γιά νά ἀσκήσει τήν πολιτική ἔξουσία, και ἀφ' ἐτέρου ἀπό τήν ἐντύπωση ή τή διαπίστωση ότι ή ἀπολυταρχία ώς ἐκ τῆς ὑφῆς της δέν εἶναι σέ θέση νά ξεκόψει δλότελα ἀπό τίς φεουδαλικές δυνάμεις. Μετά τήν ἀνατροπή τῆς ἀπολυταρχίας τό κράτος τής μεταρρυθμίσθηκε βέβαια, ἀλλά μόνο μέ τήν πρόθεση νά ἐπεκταθεῖ και νά γίνει πιό τελεσφόρο. 'Επομένως τό ἐρώτημα δέν εἶναι (ἀφηρημένα) όν «τό» κράτος γιά προγραμματικούς λόγους ἀγαπήθηκε ή μισήθηκε ἀπό τούτην ή ἐκείνη τήν παράταξη, ἀλλά (συγχειριμένα) ποιό κράτος, ἀπό ποιά παράταξη και κάτω ἀπό ποιές συνθήκες ἔγινε ἀποδεκτό ή ἀπορρίφθηκε. "Οσο ό ἀστικός φιλελευθερισμός κρατοῦσε λίγο-πολύ ἀνέπαφα τά ὄλιγαρχικά του γνωρίσματα, μποροῦσε ή τουλάχιστον ήθελε νά χρησιμοποιήσει τό κράτος γιά τούς δικούς του σκοπούς, μολονότι πρέπει ἀπό τήν ἄλλη νά ὑπογραμμίσουμε ότι αὐτό ποτέ δέν τό πέτυχε ὀλοκληρωτικά, ἐφ' όσον ήταν ὑποχρεωμένος νά μοιρασθεῖ τήν πολιτική ἔξουσία ὄλλοτε μέ τήν παλαιά ἀριστοκρατία, ὄλλοτε μέ μάν ίσχυρή ἀγροτιά κι ὄλλοτε μέ στρατιωτικές γραφειοκρατίες. 'Η ἄνοδος τῆς δημοκρατίας ἔκανε δυνατή τή χρήση τῆς κρατικῆς ίσχύος γιά

σκοπούς συχνότατα ὀντίθετους πρός τούς ἀστικούς, καὶ τοῦτο ἔκαμε ὀναγκαστικά τή στάση τοῦ φιλελευθερισμοῦ πρός τό κράτος καὶ πάλι διφορούμενη, ὃν καὶ αὐτήν τή φορά σέ βάση οὐσιαστικά διαφορετική ἀπ' ὅ, τι στήν ἐποχή τῆς ἀπολυταρχίας ἢ τῆς συνταγματικῆς μοναρχίας. Τό ισχυρό καὶ τελεσφόρο κράτος ζητεῖται ὅταν πρόκειται γιά τήν προστασία ἀστικῶν δικαιωμάτων ἴδιοκτησίας καὶ γιά τήν ὑπεράσπιση τῆς κοινωνικῆς τάξης πραγμάτων, μέσα στήν ὅποια εύδοξιμοῦν τέτοια δικαιώματα· τό αἴτημα αὐτό μερικές φορές κορυφώνεται στήν παραίτηση ἀπό τόν πολιτικό φιλελευθερισμό προκειμένου νά σωθεῖ ὁ οἰκονομικός. 'Απεναντίας, τό σύνθημα «λιγότερο κράτος!» ὀντιπαρατίθεται στή δημοκρατική ἀπαίτηση γιά πολιτική καθοδήγηση τῆς οὐκονομίας καὶ ίδιαλτερα στήν ἐπέκταση τοῦ κοινωνικοῦ κράτους ἢ τοῦ κράτους προνοίας. 'Η ἀστική τάξη, ἡ ὅποια στό μεταξύ δέν εἶναι πιά ἀστική τάξη μέ τήν πλήρη ιστορική καὶ κοινωνιολογική ἔννοια τοῦ δρου, ἀλλά σέ γενικές γραμμές συμπίπτει μέ τήν τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν, γνωρίζει ὅτι εἶναι ὑποχρεωμένη νά μοιρασθεῖ τήν ἐπιρροή πάνω στό κράτος μέ δημοκρατικές δυνάμεις· ἐφ' ὅσον ἡ πραγματικότητα κι ἡ ισχύς αὐτοῦ τοῦ κράτους ἔτσι κι ἀλλιῶς εἶναι ἀπτές, ἡ ἀστική τάξη ἀπό τά πράγματα ὀναγκάζεται ν' ἀγωνισθεῖ γιά ν' ἀποκτήσει τέτοια ἐπιρροή — καὶ ὁ ἀγώνας της αὐτός εἶναι ἀγώνας μέ στόχο τή χρήση ἐνός κράτους, πού δέν μπορεῖ πιά νά εἶναι τό ἀστικό, γιά σκοπούς ἀστικούς. "Εχουμε μπεῖ σέ μιά φάση ὅπου ἡ ἀστική τάξη ἡ μᾶλλον ἡ τάξη τῶν ἐπιχειρηματιῶν, ὅπως κι ὅλες οἱ ἀλλες κοινωνικές δύμαδες ἡ στρώματα, ἔξαρταται ἀπό τά μέτρα, δηλαδή ἀπό τίς πολιτικές ἀποφάσεις τοῦ κράτους, καὶ γι' αὐτό προσπαθεῖ νά τίς ἐπηρεάσει μέ ὅσα μέσα διαθέτει. Δέν καθορίζουν πιά ἀστοί ποιούς γενικούς κανόνες θά δρίσει τό κράτος προκειμένου νά λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία καὶ ἡ κοινωνία ἔκτός τοῦ κράτους, παρά ἐπιχειρηματίες πιέζουν τό κράτος νά λάβει μέτρα πρός ὄφελός τους καὶ ἔτσι νά ἐπέμβει στήν οὐκονομία καὶ στήν κοινωνία. Στό σημεῖο αὐτό γίνεται παραστατικότατα ὄρατή ἡ μετατροπή τοῦ φιλελευθερισμοῦ.

2. ΔΟΜΙΚΑ ΓΝΩΡΙΣΜΑΤΑ ΤΗΣ ΜΑΖΙΚΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ

Τό κεντρικό γνώρισμα τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, πού τήν ξεχωρίζει ἀπό δλους τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς καὶ τήν κάνει ἔνα ιστορικό ποντικό, εἶναι ἡ ὑπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν.

Μπορεῖ νά υπάρξει μαζική κοινωνία, ὅμως δέν μπορεῖ νά υπάρξει μαζική δημοκρατία δυτικοῦ τύπου, ὅταν λείπει ἐκείνη ἡ περίσσεια υλικῶν ἀγαθῶν, ἡ ὅποια ἔχει ως συνέπεια τή σχεδόν αὐτόματη σύνδεση τῆς ἔνοιας τοῦ πολίτη (ώς *citoyen*) μέ τήν ἔνοια τοῦ καταναλωτῆ. Βέβαια δέν πρόκειται γιά σύνδεση τυπικονομική ἡ συνταγματική, ἀλλά γιά κάτι πολύ βαθύτερο: μά κοινωνία, ἡ ὅποια ξεπερνᾷ τή σπάνη τῶν ἀγαθῶν καί θέτει στή διάθεση τῶν μελῶν της καταναλωτικά ἀγαθά σέ ὅλο καί μεγαλύτερες ποσότητες, ὀναργακαστικά δομεῖται ως μαζική δημοκρατία. Γιατί τόσο ἡ ὄργανωση τῆς ἐργασίας, ἡ ὅποια εἶναι ἀπαραίτητη γιά τήν υπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν, ὅσο καί οί κοινωνικές συνέπειες τῆς υπέρβασης τούτης γενοῦν ἀπό τούς κόλπους τους τή μαζική δημοκρατία, παράγοντας καί ἐδραιώνοντας ὄρισμένες ίδεολογικές καί ψυχολογικές στάσεις καθώς καί τίς ἀντίστοιχες θεσμικές καί προσωπικές σχέσεις μεταξύ τῶν ἀνθρώπων. "Υπέρβαση τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν σημαίνει πρῶτα-πρῶτα ὅτι ὅλο καί λιγότεροι ἀνθρωποι εἶναι υποχρεωμένοι νά παράγουν οί ἴδιοι τήν τροφή τους καί τήν ἐνδυμασία τους ἡ ὅτι ὅλο καί λιγότεροι ἀνθρωποι μποροῦν νά παράγουν τήν τροφή καί τήν ἐνδυμασία τῶν ἄλλων ὅλο καί περισσότεροι ἀνθρωποι παράγουν ἐπομένως πράγματα πού δέν χρησιμεύουν γιά τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης, ὅπότε δημιουργοῦνται: υλικές ἀνάγκες πού ξεπερνοῦν κατά πολύ τίς στοιχειώδεις ἀνάγκες τῆς ἐπιβίωσης καί μποροῦν νά ἰκανοποιηθοῦν μέ πολλούς τρόπους ταυτόχρονα, δηλαδή μέ τήν προσφορά πολλῶν παρόμοιων προϊόντων." Ετσι, γιά πρώτη φορά στήν ἀνθρώπινη ιστορία ξεπεράσθηκε μά κατάσταση, ἡ ὅποια ἦταν καθοριστική γιά τή διαμόρφωση τῆς κοινωνικῆς ζωῆς καί τῶν ἥθων ἀντιλήψεων: ἡ σπάνη τῶν ἀγαθῶν.

Τό πόσο βαθειά υπῆρξε ἡ ρήξη μέ τό ιστορικό παρελθόν μᾶς τό δείχνει μά ἀλλαγή, οί πολύπλοκες συνέπειες τῆς ὅποιας θά μᾶς ἀπασχολήσουν διεξοδικά σ' αὐτό καί στά ἀκόλουθα μέρη τούτης τῆς ἐργασίας. Πρίν ἀπό τήν ὄνοδο τῆς μαζικῆς δημοκρατίας, τό γεγονός τῆς σπάνης τῶν ἀγαθῶν ἐκφραζόταν ἵδεατά σέ ἥθικές ἀντιλήψεις, οί ὅποιες στηρίζονταν σέ ἔνοιες ὅπως ἀσκηση, ἀποχή, αὐτοπειθαρχία κτλ. καί ἐπιδίωκον νά ἐπηρεάσουν τή συμπεριφορά τῶν μελῶν τῶν διαφορετικότερων κοινωνιῶν, ἔτσι ὥστε νά μήν ἀνακύπτουν ἀπαιτήσεις καί προσδοκίες ἰκανές νά ἀνατρέψουν τίς ὑφιστάμενες δομές καί ἱεραρχίες, δηλαδή τίς ισχύουσες ἀποφάσεις σχετικά μέ τήν κατανομή τῶν περιορισμένων ἀγαθῶν. "Οπως εἶναι αὐτονόητο, ἡ ἥθική αὐτή, τήν ὅποια θά ὄνομάσουμε ἀσκητική ἀκολουθώντας μά μακρά παράδοση, δέν

ἐπέτασσε ἀπλῶς τήν νηστεία, δηλαδή δέν ὀναφερόταν μονάχα, οὔτε πάντοτε ὀναφερόταν ἄμεσα, στή σπάνη τῶν ἀγαθῶν (ἄλλωστε ἡ σπάνη αὐτή θεωροῦνταν φυσική καί ὡς τέτοια δέν ἀποτελοῦσε θέμα), παρά προεκτεινόταν καί κρυσταλλωνόταν σέ ἀρχές ὅπως ἡ ὑπεροχή τῶν πνευματικῶν ἀγαθῶν ἀπέναντι στά ύλικά καί ὁ ὀναγκαστικός χαλιναγώγος ρόλος τοῦ Λόγου ἐν ὅψει τῆς ἀχαλινωσίας τῶν ψυχορμήτων. Μέσα σέ τοῦτο τό παλιό καί δοκιμασμένο ἔνοιολογικό πλαισίο γίνονταν βέβαια μετατοπίσεις, ἡ σπουδαιότερη ἀπό τίς ὅποιες συντελέσθηκε ὅταν οἱ Νέοι Χρόνοι ἀποκατέστησαν σέ ὅλες του τίς διαστάσεις τόν αἰσθητό κάσμο ἐνάντια στόν χριστιανικό ἀσκητισμό. 'Ωστόσο ἡ βασική ἴδεα δέν ἀπεμπολήθηκε — καί ἡ ἀστική σύνθεση τήν κράτησε ἐφ' ὅσον μάλιστα συμβιβαζόταν θαυμάσια μέ τίς ὀνάργκες τῆς συσσωρευτικῆς φάσης τοῦ πρώιμου καπιταλισμοῦ. 'Απεναντίας, ἡ μαζική δημοκρατία, τῆς ὅποιας ἡ οὐκονομία δέν μπορεῖ νά τά βγάλει πέρα δίχως τή μαζική κατανάλωση καί τῆς ὅποιας ἡ κοινωνία ἐπίσης δέν μπορεῖ νά λειτουργήσει ὃν τά μέλη της δέν κατανοήσουν ἀντίστοιχα τόν ἔαυτό τους, χρειάζεται ώς κατευθυντήριες γραφιμές τῆς κοινωνικῆς δράσης ἥδονιστικές στάσεις καί ἴδεολογίες. 'Ο ἥδονισμός ἐδῶ, ὅπως καί ἡ ἀσκηση στούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, δέν πρέπει νά κατανοηθεῖ μέ τή στενή ἔνοια τοῦ ὄρου. 'Ως ἀντίμοχη ἔνοια μιᾶς ἀσκησης νοούμενης πολυδιάστατα, ὁ ἥδονισμός προεκτείνεται κι αὐτός γιά νά κρυσταλλωθεῖ σέ ἀρχές, οἱ ὅποιες δέν νομιμοποιοῦν ἀπλά καί ἄμεσα τήν ύλική κατανάλωση, παρά ἐπί πλέον ἀντιτίθενται σέ ἀνθρωπολογικές καί κανονιστικές ἀντιλήψεις συνδεδεμένες μέ τήν ἀσκητική ἡθική. "Ετσι στή θέση τῆς βασικῆς ἀρετῆς τῆς αὐτούπέρβασης μπαίνει ἡ αὐτοεκδίπλωση ἡ αὐτοπραγμάτωση, ἐνῶ συνάμα ἐργαταλείπεται ἡ διαρχική ἀνθρωπολογία τοῦ Λόγου καί προβάλλεται τό δικαίωμα τῶν ψυχορμήτων τοῦ ἑνιαίου ἀνθρώπου νά βροῦν ἕκανοποίηση· ἐπίσης ὁ πλουραλισμός τῶν ἀξιῶν ἀντικαθιστᾶ τήν προηγούμενη προσήλωση σέ μιά καί μόνη δεσμευτική ἱεραρχία ἀξιῶν θεμελιωμένη σέ ὅρισμένες ὑπέρτατες ἀξίες, ἐνῶ οἱ θεωρίες γιά τά ἀνθρώπινα δικαιώματα κτλ. ἐρμηνεύονται σύμφωνα μέ δημοκρατικές-έξισωτικές ἴδεες καί μέ τό ἴδεωδες τῆς αὐτοπραγμάτωσης. 'Ωστόσο αὐτές οἱ προεκτάσεις τοῦ ἥδονισμοῦ, μέσα στίς ὅποιες συχνά δέν διακρίνεται πιά ὁ ἥδονιστικός πυρήνας, μποροῦν σχεδόν πάντοτε νά μεταφρασθοῦν σέ μιά γλώσσα πού κάνει πρόδηλα τά ἄμεσα ἐνδιαφέροντα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς δημοκρατίας. 'Η θέση λ.χ., ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ἀξιοπρέπεια ἡ αὐτοπραγμάτωση δέν μπορεῖ νά

άκεραιωθεῖ ὑπό συνθῆκες ὑλικῆς στέρησης, δέν ήταν διόλου αὐτονόητη πάνω στή βάση χριστιανικῶν-ἀσκητικῶν ἀρχῶν καί ἰσοδυναμεῖ in concreto μέ τήν ἀντίληψη δτι τό ἄτομο θά πρέπει νά καταναλώνει ἐμπορεύματα προκειμένου νά θεωρηθεῖ πλήρης ἀνθρωπος. Τό ίδιο ὑποδηλώνει καί ἡ συνύφανση τούτης τῆς θέσης μέ τό δημοκρατικό ἴδεωδες τῆς ὑλικῆς ἰσότητας.

Στό προηγούμενο ὑποκεφάλαιο ἀναφέραμε δτι γύρω στό 1900 ἀρχισε μιά εύρεία ἔκμηχάνιση τῆς καθημερινῆς ζωῆς ὡς συνέπεια πολλῶν νέων ἐφευρέσεων. 'Η ἔκμηχάνιση τούτη ἀγκάλιαζε ἀφ' ἐνός τόν τομέα τῆς ἐργασίας καί τῆς παραγωγῆς, δπου οί περίπλοκες χειροτεχνικές μέθοδοι ἐργασίας κατά μέγα μέρος ἀντικαταστάθηκαν ἀπό τήν ἀλυσίδα παραγωγῆς, καί ἀφ' ἐτέρου τόν ἴδιωτικό οίκισκό τομέα (τήν κουζίνα, τό λουτρό καί τούς μηχανικούς τους ἐξοπλισμούς, τίς ἐργασίες καθαρισμοῦ, τήν αὐτοματοποίηση τῆς παραγωγῆς θερμότητας καί ψύχους)· μ' αύτά ὅλα συμβάδισε ἡ ἔκμηχάνιση τῆς τροφῆς (π.χ. κονσέρβες) καί τῶν μεταφορικῶν μέσων. 'Η ταυτόχρονη ἔκμηχάνιση σέ ὅλους αύτούς τούς τομεῖς ἀποτελοῦσε πρόσθετη ἔνδειξη γιά τόν βαθμό τῆς ἀμοιβαίας ἐξάρτησης ἀνάμεσα στή μαζική παραγωγή καί στή μαζική κατανάλωση. 'Από τή στιγμή που δημιουργήθηκαν οι τεχνικές προϋποθέσεις τῆς μαζικῆς παραγωγῆς, ἐπρεπε νά ἐξασφαλισθεῖ ἡ μαζική πώληση· οι ἀνθρώπινες μάζες, τίς ὅποιες συγκέντρωσε ἡ βιομηχανική ἐπανάσταση σέ μεγάλα οἰκονομικά κέντρα, ὅφειλαν τώρα νά ἐγχυθοῦν τήν ὑπαρξη καί τή διεύρυνση τοῦ συστήματος τόσο μέ τήν ἴδιότητα τοῦ ἐργαζομένου ὅσο καί μέ τήν ἴδιότητα τοῦ καταναλωτῆ. 'Ακριβέστερα: ἡ παραγωγή καταναλωτικῶν ἀγαθῶν πήρε τώρα τέτοιες διαστάσεις, ὥστε γιά μεγάλες μάζες ἡ κατανάλωση μποροῦσε νά γίνει, παράλληλα μέ τήν ἐργασία, ἴδιαίτερη δραστηριότητα, που λίγο-πολύ ξεπερνοῦσε τήν ἀπλή ὑλική ἐξασφάλιση τῆς φυσικῆς ὑπαρξης. Πάντως ὁ ὄργανικός δεσμός ἀνάμεσα σέ μαζική παραγωγή, ὄργανωμένη μαζική πώληση καί συγκέντρωση ἀνθρώπινων μαζῶν στίς πόλεις, ἔγινε ἀμέσως ἀντιληπτός, καί τά μεγάλα πολυκαταστήματα, που ἥδη γύρω στό 1900 χαρακτήριζαν τήν είκόνα τῶν ἀμερικανικῶν καί εὐρωπαϊκῶν μητροπόλεων, μετουσίων τή διαπίστωση τούτη σέ ἐπικερδή πρακτική.

Μέ τήν ταυτόχρονη ἐμφάνιση τῆς μαζικῆς παραγωγῆς καί τῆς μαζικῆς κατανάλωσης ἀπό μέρους ἀνθρώπινων μαζῶν ἀρχισε ἡ μετατροπή τῆς μαζικῆς κοινωνίας σέ μαζική δημοκρατία καί συνοδεύθηκε ἀπό τρία κεντρικά φαινόμενα, τά ὅποια, τόσο μεμονωμένα ὅσο καί συμπλη-

ρωματικά, ἀποτελοῦν κατά κάποιον τρόπο τήν κοινωνική ἐνσάρκωση τοῦ ἀναλυτικοῦ-συνδυαστικοῦ σχῆματος σκέψης. Καί στά τρία δεσπόζει ἡ ἴδεα ἔσχατων καί μή περαιτέρω ἀναλύσιμων στοιχείων, πού καθ' αὐτά εἶναι ἴστοιμα καί μποροῦν νά συνδυασθοῦν μεταξύ τους πάνω στήν ἴδια ἐπίπεδη ἐπιφάνεια, ὅπου ἡ διάσταση τοῦ χρόνου ἡ τῆς ἱστορίας δέν παίζει ρόλο καί τά λειτουργικά κριτήρια ἔχουν ἐκτοπίσει τά οὐσιωκά. Τά φαινόμενα αὐτά εἶναι ὁ (έξελιγμένος) καταμερισμός τῆς ἐργασίας, ἡ κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα καί ἡ κοινωνική κινητικότητα. 'Ο προβιομηχανικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἥταν κυρίως ἔξωτερικός, δηλαδή ἡ ἐκάστοτε ἀπαραίτητη κοινωνική ἐργασία κατανεμόταν σέ περισσότερες ἐπαγγελματικές ὅμιλδες, στούς κόλπους τῶν ὅποιων ὅμως ἡ ἐκάστοτε ἐργασιακή διαδικασία ἐλάχιστα ἀναλυόταν ἡ δέν ἀναλυόταν καθόλου σέ εἰδικές καί συνάμα συμπληρωματικές ἐπί μέρους ἐργασίες· τόν ἔσωτερικό καταμερισμό τῆς ἐργασίας δίπλα στόν ἔξωτερικό τόν εἰσήγαγον σέ ἀξιόλογη ἔκταση ἡ μανουφρακτούρα καί ἡ πρώτη βιομηχανική ἐπανάσταση. Στήν ἐποχή τῆς ἀρχόμενης μαζικῆς παραγωγῆς τόσο ὁ ἔξωτερικός δσο καί ὁ ἔσωτερικός καταμερισμός τῆς ἐργασίας πῆραν ἔνταση καί σημασία ἐντελῶς ἀγνωστη Ἰσαμε τότε. 'Εμφανίσθηκαν πάρα πολλά καινούργια ἐπαγγέλματα καί ταυτόχρονα συντελέσθηκε, πρό παντός στή βιομηχανική παραγωγή, μιά κατάτμηση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας πού ἔγινε πρότυπη καί παροιμιώδης. Τοῦτος ὁ ὄχρος καταμερισμός τῆς ἐργασίας ἐδραζόταν σ' ἓνα ἀναλυτικό σχῆμα σκέψης, ἥτοι ἔγινε δυνατός χάρη στήν ἐπιτυχή προσπάθεια ἀποδιάρθρωσης ἐνός "Ολου στά ἔσχατα συστατικά του μέρη καί ὀπολούθως ἀνασυγκρότησης τοῦ ἴδιου αὐτοῦ "Ολου μέ βάση τήν προηγούμενη ἀποδιάρθρωσή του. 'Η λεπτολόγα ἀνάλυση τῆς ἐργασιακῆς διαδικασίας γκρέμισε ὁριστικά τό παμπάλαιο χειροτεχνικό ἰδεῶδες τοῦ ἐνιαίου προϊόντος πού κατασκευάζεται σάν καλλιτέχνημα ἀπό τό ἴδιο χέρι — ἴδεῶδες, ὅλωστε, πού ἐπιζοῦσε μέσα στίς ἀστικές ἀντιλήψεις περί ἐργασίας καί στήν ἀστική αἰσθητική δίπλα σέ ἄλλες, ἐν μέρει πολύ ἐτερογενεῖς τάσεις. 'Ο ἔξελιγμένος καταμερισμός τῆς ἐργασίας σήμαινε ἄρνηση τῆς παράδοσης καί τῆς ἱστορίας ὄχριβῶς μέ τήν ἔννοια ὅτι ἐκμηδένισε κάθε χειροτεχνική ἀντίληψη, ἡ ὅποια προσανατολίζόταν σέ κληροδοτημένες ἐργασιακές συνήθειες καί δεδομένα πρότυπα, καί ἀντί γι' αὐτήν ἀσπάσθηκε τίς ὄρθιογυκές σκοπιμότητες τῆς ἀρχῆς τῆς συνεχοῦς βελτίωσης καί ἀνανέωσης.

'Η κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα ἀρχισε βέβαια ὅταν μέ τίς πρόδους τῆς ἔκβιομηχανισης οἱ φυσικές βιοτικές συνομαδώσεις (πα-

τριαρχική οίκογένεια, οίκιωσή κοινότητα, πατριά, χωριό) ּγινον γιά πρώτη φορά στήν ίστορία οίκονομικά δύχρηστες, και μάλιστα έπιζήμιες. 'Ωστόσο ή άστική κοινωνία ούτε γνώρισε σέ όχραιά μορφή ούτε και χαιρέτησε τήν τάση αύτήν. "Οπως ξέρουμε, διατήρησε τήν πίστη στους ούσιωκούς δεσμούς και στίς κοινωνικές προϋποθέσεις τοῦ άτόμου και θέωρουσε τήν οίκογένεια ώς φυσικό χύτταρο τοῦ κοινωνικοῦ ὄργανισμοῦ. Μόνο κάτω ἀπό τίς συνθῆκες τῆς μαζικῆς δημοκρατίας ή κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἀτομα πραγματώθηκε και νομιμοποιήθηκε σέ τέτοιαν ἔκταση, ώστε τά μέλη της ּγινον κινητικά και ἐναλλάξιμα. 'Η εύρυτερη οίκογένεια ἀντικαταστάθηκε κατά μεγάλο μέρος ἀπό τήν πυρηνική οίκογένεια, ή σημασίᾳ τῶν ούσιωκῶν δεσμῶν μειώθηκε ἐντονά και ή ἔλλειψη κοινωνικῶν προϋποθέσεων τοῦ άτόμου ἀναστρύχθηκε σέ προϋπόθεση τῆς γνήσιας ισότητας τῶν εύκαιριῶν. 'Η πυρηνική οίκογένεια συνιστᾶ περιορισμό τῆς οίκογένειας στό ἐλάχιστο ἔκεινο ὅριο πού εἶναι ὀπωσδήποτε ἀπαραίτητο γιά τή θεμελιώδη της λειτουργία, δηλαδή τή γέννηση και ἀνατροφή παιδιῶν — γιά νά μήν ὀναφέρουμε τήν ὅλο και συχνότερη περίπτωση ὅπου παιδιά γενιοῦνται ἀπό ἄγαμους γονεῖς και κατόπιν ἀνατρέφονται ἀπό ἔναν γονέα. 'Η ἔξασθένιση τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου τῆς οίκογένειας, ὀκόμα και στήν περιορισμένη της μορφή, φαίνεται ὅχι μόνο στή μείωση τῆς μέσης της διάρκειας και στή συχνότητα τῶν διαζυγίων, ἀλλά και στό γεγονός ὅτι δέν ἀποτελεῖ πιά τόν ἀποφασιστικό παράγοντα τῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν, ἐφ' ὅσον ή ἐπιρροή της ἐδῶ ύστερε ὅλο και περισσότερο σέ σχέση μέ τήν ἐπιρροή τοῦ εύρυτερου κοινωνικοῦ περιβάλλοντος. 'Η πυρηνική η ύπολειμματική οίκογένεια δρᾶ λοιπόν γενικά ὅχι ώς φραγμός ἐνάντια στόν μαζικοδημοκρατικό ἀτομισμό, ἀλλά μᾶλλον ώς τό πεδίο ἀσκήσεων ή τό προπαρασκευαστικό του σχολεῖο. Πρέπει νά τονίσουμε και ἔναν ἐπιπρόσθετο παράγοντα, ὁ ὅποιος ἴσαμε σήμερα δέν προσέχθηκε ἐπαρκῶς. Πρόκειται γιά τήν ἐσωτερική σχέση ἀνάμεσα στήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἀτομα και στήν περίσσεια εύκολοαπόκτητων καταναλωτικῶν ἀγαθῶν. 'Ἐφ' ὅσον τό ἀτομο μπορεῖ νά ἐφοδιασθεῖ μέ ὅλες τίς δυνατές συσκευές και νά τραφεῖ, νά πάρει πληροφορίες, νά διασκεδάσει και νά κινηθεῖ μόνο του, γίνεται αύτοτελέστερο και χρειάζεται τήν ἐπαφή μέ ἄλλους ὅλο και λιγότερο ή τουλάχιστον μπορεῖ νά τή στερηθεῖ εύκολότερα. "Εχει τή δυνατότητα νά στήνει μέσα στήν κατοικία του ἔναν πλήρη μικρό κόσμο και κατά τά λοιπά νά περιορίζεται στό ἐλάχιστο ἔκεινο ὅριο ἀνθρώπινων σχέσεων πού τοῦ φαίνεται ἐπαγγελματικά και κοινωνικά

ίνασγκαϊο. Ή άνασγωγή τῆς κοινωνίας σέ άτομα ἐπιδίδει λοιπόν άναρχαιστικά, στόν βαθμό πού τό κάθε άτομο μπορεῖ καί τοῦ ἐπιτρέπεται ία χτίσει τό προσωπικό μικρό του φρούριο μέ τή βοήθεια τῶν προσφιλῶν του καταναλωτικῶν ἀγαθῶν.

Η κοινωνική κινητικότητα προφανῶς αὐξάνει ἔξ αἰτίας τῶν προόδων στόν καταμερισμό τῆς ἔργασίας καί τῆς προϊούσας κατάτμησης τῆς κοινωνίας σέ άτομα, ἥτοι συμπορεύεται τόσο μέ τόν άνοδικό διαφορισμό τῆς κοινωνικῆς ἔργασίας καί τῶν ἐπαγγελμάτων ὃσο καί μέ τήν κατάλυση τῶν ούσιων δεσμῶν καί τῶν κοινωνικῶν προϋποθέσεων τοῦ ἀτόμου. Η κινητικότητα τῶν ἀνθρώπων ἐντάσσεται μέ τή σειρά τῆς στήν εύρυτερη συνάφεια τῆς κινητικότητας ὅλων τῶν κοινωνικά καίριων μεγεθῶν, ἡ ὅποια ἐπί πλέον περιλαμβάνει τή γρήγορη κατανάλωση καί τή γρήγορη ἀντικατάσταση ἐμπορευμάτων, καί μπορεῖ νά θεωρηθεῖ καί νά ταξινομηθεῖ μέ βάση διαφορετικά κριτήρια. Πρῶτα-πρῶτα πρέπει νά διασκένουμε ἀνάμεσα στήν ὑποκειμενική καί στήν ἀντικειμενική της λειτουργία, ἥτοι ἡ κινητικότητα λειτουργεῖ ὡς εύκαιρια, ἡ ὅποια προσφέρει στά ἀνταγωνιστικά ὑποκείμενα δυνατότητες ἀλλοιγῆς καί ἀνόδου, καί συνάμα ὡς ἀρχή ἐπιλογῆς, ἡ ὅποια μέ τό ἀποτέλεσμά της ἔκφραζει ἀντικειμενικά μέ πόση ἐπιτυχία μπόρεσαν τά άτομα νά ἔκμεταλλευθοῦν τίς εύκαιρίες τους ἐντός τῆς κινητικῆς κοινωνίας. "Ομως εύκαιριες προσφέρονται τόσο ὄριζόντια (π.χ. ἀλλοιγή ἐπαγγέλματος χωρίς μεταβολή στήν κοινωνική θέση) ὃσο καί κάθεται (ἄνοδος στήν κοινωνική ιεραρχία), καί ἀντίστοιχα μποροῦμε νά κάμουμε λόγο γιάτρια ὄριζόντια καί κάθετη κοινωνική κινητικότητα. Η πρώτη ἀντλεῖ τή δυναμική της ἀπό τήν πραγματικά ὑφιστάμενη ποικιλία τῶν παράλληλα ἀσκούμενων ἐπαγγελμάτων καθώς καί ἀπό τόν αᾶζοντα διαφορισμό τῆς κοινωνικῆς ἔργασίας. Η κάθετη κινητικότητα δείχνει, πάλι, ποιά καί πόσα άτομα ἀνέβηκαν ἡ κατέβηκαν στήν κλίμακα γοήτρου ἐνός ἐπαγγέλματος ἡ τῆς κοινωνίας *in toto*. Καί στίς δύο περιπτώσεις πρόκειται γιά τήν κατάληψη διαθέσιμων ρόλων, ἥτοι τά πρόσωπα, τά ὅποια μποροῦν νά ἀναλάβουν αύτούς τούς ρόλους, σέ τελευταία ἀνάλυση εἶναι ἐναλλάξιμα καί ἀντικαταστάσιμα, ἔστω κι ὃν ἡ κατάληψη τῶν ρόλων δέν ἀποβαίνει πάντοτε ἴκανοποιητική. Σημαντική γιά τήν κοινωνική κινητικότητα δέν εἶναι ὅμως μόνον ἡ ἐποψη τῆς ἐναλλαξιμότητας τῶν ἀτόμων, ἀλλά καί τό δτι δλο καί περισσότερα άτομα: συναντιοῦνται ἡ μᾶλλον διασταυρώνονται καί οἱ ἐπαφές τους γίνονται δλο καί πιό σύντομες καί φευγαλέες. "Ετσι ἐρχόμαστε

στή σχέση ἀνάμεσα σέ ἔξωτερωκή καί ἐσωτερική ἢ ψυχική κινητικότητα. Ὡς τελευταία συνδέεται πολλαπλά μέ τήν πεποίθηση ὅτι ἡ συνεχής ἀλλαγή καί οἱ συνεχῶς καινούργιες ἐντυπώσεις ἀποτελοῦν τόν ἐσώτερο νόμο τῆς ζωῆς στή σημερινή κοινωνία. Ὡς πεποίθηση τούτη ἔκτρεφεται ἀπό τήν καθημερινή παρατήρηση τῶν παραπάνω ἐπόψεων τῆς κινητικότητας τῶν ἀνθρώπων καί συνάμα ἀπό τό πλῆθος καί τήν ποικιλία τῶν εἰδήσεων καί τῶν εἰκόνων που εἰσρέουν ἀδιάκοπα στή συνείδηση. Οἱ τρεῖς συσκευές —τηλέφωνο, τηλεόραση, αὐτοκίνητο— πού χαρακτηρίζουν τήν καθημερινότητα τῆς μαζικά καταναλωτικῆς μαζικῆς κοινωνίας χρησιμεύουν δλες τους στό νά γεφυρώνουν σχεδόν κατά βούληση τίς ἀποστάσεις καί νά μεταβέτουν τήν ψυχή τοῦ ἀτόμου, προσωρινά τουλάχιστον, σέ ἄλλους τόπους, ἀλλά καί σέ ἄλλους χρόνους. Ὡς αὕξηση τῆς ἐσωτερικῆς κινητικότητας κάνει μέ τή σειρά της τό ἀτόμο ἐπιρρεπέστερο σέ συμπεριφορά, ἡ ὁποία συντείνει στήν ἐπίταση τῆς ἔξωτερικῆς ἢ κοινωνικῆς κινητικότητας.

Καταμερισμός τῆς ἔργασίας, κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἀτομα καί κινητικότητα συμβάλλουν μέ τόν ίδιαίτερο τρόπο τους στήν ἐνδυνάμωση τῶν ἔξισωτικῶν τάσεων τῆς μαζικῆς δημοκρατίας. Βέβαια, ὁ καταμερισμός τῆς ἔργασίας ἀποτελεῖ μά κρυστάλλωση ἱεραρχικῶν σχέσεων καί ἐπομένως τήν πρακτική ἔκφραση καί τόν ἔμπρακτο καθαγιασμό τῆς κοινωνικῆς ὀνιστότητας. Στίς χονδροειδέστερες μορφές τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἔργασίας μέσα στίς προβιομηχανικές καί στίς πρώιμες βιομηχανικές κοινωνίες ὁ καταμερισμός τῆς ἔργασίας συνέπιπτε πράγματι μέ ὄρισμένη μορφή τῆς σχέσης ἐντολῆς καί ὑπακοῆς. Τοῦτο ἀλλάζει στόν βαθμό που ἡ πρόοδος τοῦ καταμερισμοῦ τῆς ἔργασίας διαφορίζει τόσο πολύ τήν κοινωνική ἔργασία καί τήν κερματίζει σέ τόσο μικρές ἐνότητες, ὥστε αὐτή δέν μπορεῖ πιά νά νοηθεῖ ώς πυραμίδα, παρά μᾶλλον ώς ἐπίπεδο, πάνω στό ὅποιο οἱ διάφορες μορφές ἔργασίας ὑπάρχουν παράλληλα καί, ὃντας ἀμοιβαϊα ἀπαραίτητες, εἶναι καί κατ' ἀρχήν ἰσότιμες. "Οσο πιό περίπλοκη εἶναι ἡ κοινωνική ἔργασία, τόσο μικρότερο καί συνάμα μεγαλύτερο εἶναι τό σχετικό κοινωνικό βάρος κάθε ἔργαζόμενης ὅμιλας: γιατί τούτη δέν μπορεῖ νά ἐπιβάλει μονομερῶς καί διαρκῶς τή μεμονωμένη τῆς βούληση μέσα σ' ἓνα πυκνό καί σχεδόν ἀδιαφανές κοινωνικό πλέγμα, ὅμως ἀπό τήν ἄλλη μεριά μπορεῖ νά ἔχμεταλλευθεῖ τούτη τήν κατάσταση τῆς ἀμοιβαϊας ἔξαρτησης, στήν ὁποία βρίσκονται καί οἱ ἄλλες ὅμιλες, καί νά ἀντλήσει ὄφέλη ἀπό τήν ἀναγκαιότητα τῆς προσφορᾶς τής στήν

κοινωνική έργασία ως σύνολο, πρό παντός σέ μιά κοινωνία δπου ίσχύουν άπεριόριστα πολιτικά δικαιώματα. Τούτη ή αμφισημία σέ τελευταία όντας δρᾶ ἔξισωτικά, ἐπειδή δημιουργεῖ τό αίσθημα δτι ὁ καθένας κάνει τή δουλειά του κι δτι ἐπομένως ὁ καθένας είναι σημαντικότερος ἀπό τούς ἄλλους ως πρός αὐτό και λιγότερο σημαντικός ως πρός ἐκεῖνο. 'Η ἀστική ἔννοια τοῦ ἐπαγγέλματος, ή δποία είχε και μιάν ιεραρχική συμπαραδῆλωση, ὀντικαθίσταται ἀπό τήν ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ ρόλου, και μολονότι προφανῶς δέν είναι δλοι οι ρόλοι ίσοι, ώστόσο στήν κατ' ἀρχήν ἐναλλαξιμότητα τῶν προσώπων ἡ ἔξισωτική συνείδηση βρίσκεται πάρηγοριά πού τῆς χρειάζεται γιά τίς διαφορές γοήτρου ὀνάμεσα σέ ρόλους πρός τό παρόν κατειλημμένους ἔτσι και ὅχι ἄλλιως. 'Η κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, δηλαδή ή ἀποκτή τοῦ ἀτόμου ἀπό ούσιωκούς δεσμούς και κοινωνικές προϋποθέσεις, ἔχει ἐπίσης ως συνέπεια δτι ἡ κοινωνική ή ούκογενειακή καταγωγή κατ' ἀρχήν δέν (πρέπει νά) ἔχει σημασία κατά τήν ἀποτίμηση ἐνός προσώπου ή γιά τήν ἄνοδό του. 'Εκεῖνο πού μετράει είναι ἡ ἀπόδοση — ή ἀπόδοση μπορεῖ λοιπόν νά γίνει κριτήριο γιά τήν κοινωνική κατάταξη ἐνός προσώπου μόνο μετά τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα, δηλαδή μονάχα μέσα στήν ἔξισωτική μαζική δημοκρατία. "Αν τό ἄτομο ὅριζεται κοινωνικά ὅχι μέ βάση τήν καταγωγή του ή ὅλες καθαρά προσωπικές και μή ἐναλλαξιμες ίδιότητες, ἀλλά μέ βάση τήν ἀπόδοσή του και τήν ὀντίστοιχη θέση του μέσα στήν κινητική κοινωνία, τοῦτο σημαίνει δτι ὁ ὅρισμός του ἐπιχειρεῖται ὅλο και περισσότερο μέ ἀφετηρία ίδιότητες πού καθένας θά μποροῦσε νά τίς ἔχει ως ἄτομο. Τά σύμβολα, τά δποία δηλώνουν δτι κάποιος ὀνήκει σέ μιάν ὀνώτερη βαθμίδα τῆς κοινωνικῆς ιεραρχίας, μετατρέπονται ὅλο και περισσότερο σέ τέτοια πού κατ' ἀρχήν μπορεῖ νά τά κατέχει κάθε ἄτομο· σέ ὀντίθεση μέ τούς προγενέστερους κοινωνικούς σχηματισμούς, ὅπου τά σύμβολα αύτά μποροῦσαν ν' ὀνήκουν μοναχά σέ δσους τά κατεῖχαν πράγματι, τώρα ἐπιτρέπεται ν' ὀνήκουν και σέ κάποιον πού θαυμάσια θά μποροῦσε νά μήν τά ἀποκτήσει και ποτέ. Στή γενική συνείδηση, δτι ἔτσι ἔχουν τά πράγματα, ριζώνει ψυχολογικά ή κοινωνική κινητικότητα, ή δποία προϋποθέτει τόσο τόν ἐξελιγμένο καταμερισμό τῆς έργασίας ὅσο και τήν κατάτμηση τῆς κοινωνίας σέ ἄτομα και δρᾶ τό ίδιο ἔξισωτικά μέ τούς δύο αύτούς παράγοντες. Μόνον ὅπου τά πάντα είναι κινητικά, είναι τά πάντα ὀνοιχτά και ἐφικτά στόν καθένα.